

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

A DEPARTAMENTUM ZINGARORUM MŰKÖDÉSÉNEK FORRÁSAI A MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁRBAN (1775–1785)*

A magyarországi romák múltjának megismeréséhez, azon belül pedig a többségi társadalom és az államhatalom hozzájuk való viszonyának feltárásához nélkülözhetetlen a fennmaradt írott történeti források ismerete. Ezek számos közgyűjteményben — múzeumok és könyvtárak kéziratáiraiban, és természetesen levéltárakban — lelhetőek fel az országban, de a 20. század határváltozásai miatt még a jelenlegi határokon túli archivumokban is található számos, a tárgyhoz kötődő dokumentum. A középkor végétől, a kora újkor elejétől lényegében a „félmúltig”, az 1989–1990-ig létező pártállami rendszer fennállásáig terjedő időszakra vonatkozó források közül megítélésünk szerint kiemelkedően fontosak az ország legnagyobb levéltárában, a Magyar Országos Levéltárban őrzött iratok együttese. Az ott őrzött iratokon belül pedig értelemszerűen még nagyobb jelentőséggel bír az egyik legfontosabb államigazgatási szerv, a Helytartótanács ún. Cigányügyi osztályának, a *Departamentum Zingarorum*nak az irategyüttese. Az alábbiakban döntően erről, illetve érintőlegesen a MOL-ban megtalálható más, romákkal kapcsolatos forrásokról szeretnénk röviden ismertetést nyújtani az érdeklődőknek.

A Magyar Országos Levéltárban található Helytartótanácsi levéltár (az ún. C szekció) a 17. század végétől 1913-ig keletkezett iratokat foglal magába, összesen 2838 iratfolyóméternyi levéltári anyagot. Ezen belül magának a Magyar Királyi Helytartótanácsnak a levéltára 1724–1876 közötti iratokból áll, amelyek 2549,78 iratfolyómétert tesznek ki, de ez nem pusztán a névadó hivatal iratanyagát takarja, mivel az két részre oszlik. Az első részt a Helytartótanács működése során keletkezett iratok, a másodikat a Helytartótanács felügyelete alatt működött szervek iratai alkotják. Itt kell elmondani azt is, hogy a MOL-ban a Helytartótanács iratanyagának 1723–1849 között kelt részéről 1 733 378 mikrofilmfelvétel is a kutatók rendelkezésére áll. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert állományvédelmi okoknál fogva a mikrofilmen is kutatható iratok eredetije nem adható ki a kutatóforgalomba. Ez a mikrofilmzés kis mértékben a *Departamentum Zingarorum* iratait is érinti, amint azt a későbbiekben részletesebben is bemutatjuk.

A Helytartótanács iratainak sajátos rendezettsége rendkívül összetett, amit a hivatal hosszú működési ideje alatt bekövetkezett különféle változások, illetve a későbbi levéltári rendezések alakítottak ki. Mielőtt rátérnénk a *Departamentum Zingarorum* iratainak ismertetésére, ezért feltétlenül szükséges némileg áttekinteni ennek részleteit, különös tekintettel arra, hogy a romákkal kapcsolatos helytartótanácsi ügyiratok nem pusztán ennek az osztálynak az iratanyagában lelhetőek fel, illetve azért, mert oda idővel besoroltak a levéltári rendezések során olyan dokumentumokat is, amelyeket nem ez az osztály keletkeztetett (vagy oda érkezett be), és így utólag kerültek oda. .

A Helytartótanács hosszú működése során az iratokat mindvégig központilag iktatták, azonban csupán 1783-ig irattározták ugyanígy, az 1784. évvel kezdődően már a különféle ügyosztályok szerint végezték ezt a munkát. Külön kezelték az egyes iratfajtá-

* Jelen ismertető írás gyakorlatilag teljes egészében a Magyar Országos Levéltár honlapján (www.mol.gov.hu) található adatbázis (Fond-X) leírására épül, így a jegyzeteket a továbbiakban mellőzöm, egyúttal feltétlenül hangsúlyoznom kell, hogy az abban foglaltak miatt az érdem a honlap készítőié, nem pedig a magamé, aki e helyt csupán tolmácsolom a mondandó lényegét. — K. Cs.

kat, így pl. az egy ügyszámba tartozó uralkodói határozatokat, felterjesztéseket, az elintézés fogalmazványait stb. Ezzel egyidejűleg tárgyi iratsorozatokat is létrehozta az egyes helytartótanácsi bizottságok által intézett ügyek dokumentumaiból, amit azonban nem mindig következetesen csináltak. Rádásul 1780–1783 között az ügyiratokat nem osztották sem iratfajták, sem tárgyuk szerint rendezett sorozatokba, hanem keletkezési sorrendben együtt tartották és a helytartótanácsi ügyintézők neve szerint csoportosítva helyezték el azokat. Szerencsére az egyes előadók — szakismeretük, képzettségük okán — többnyire azonos jellegű, hasonló ügyeket intéztek, ez azonban természetesen nem volt teljes egészében következetesen így, bizonyos átfedések elkerülhetetlenek voltak. Itt kell ismét megjegyezni, hogy pl. éppen a romákkal kapcsolatos ügyek dokumentumait — speciálisnak tekintett témájuk miatt — a későbbi iratrendezések során csatolták a *Departamentum Zingarorum* osztályának irategyütteséhez, függetlenül attól, hogy amikor keletkeztek, ez a helytartótanácsi osztály még nem létezett. 1784 után megint más lett a rendszer: a keletkezett iratokat ügyosztályok, azon belül évek és az ügyintézés során kialakult tárgyi csoportok szerint rendezték. Végezetül meg kell említeni, hogy a Helytartótanács iratait később a Magyar Országos Levéltárban folytatott rendezés során a jobb áttekinthetőség okán tárgyi csoportokba osztották. E rövid kitekintés után térjünk át a *Departamentum Zingarorum* iratainak vázlatos, áttekintő ismertetésére.

Mária Terézia (1740–1780) magyar királynő 1760-ban adta ki az országban kóborló, vagyis nem letelepedett életmódot folytató cigányok szabályozására és letelepítésére vonatkozó rendeletét. Ez a tipikusan a felvilágosult abszolutizmusra jellemző uralkodói intézkedés nem járt sikerrel, nem véletlen, hogy ezt követően lényegében évente jelentek meg hasonló rendeletek. Ezek eredményességét — pontosabban: eredménytelenségét — a folyamatos ismétlődés már önmagában biztosan jelzi: meglehetősen közismert dolog, hogy amit újra és újra tiltani kell, az rendre ismétlődő esemény. Így volt ez a Magyarországon élő romák vándorló életmódjával is, az ennek megszüntetésére irányuló különféle kísérletek lényegében teljességgel kudarcba fulladtak. Ugyanakkor az erős állami felügyelet természetesen minden eszközzel igyekezett felszámolni, de legalábbis szabályozni, keretek közé szorítani, intenzitásában visszafogni a számára negatív jelenséget. Ennek része volt az is, hogy a különféle céllal készült összeírásokba a kóborló cigányságot is felvegyék, amit számos tényező nehezített: az állandó lakhely hiánya mellett pl. a nem rögzült vezetéknevek, a ragadványnevek használata stb., hiszen arra is volt példa, hogy az ún. hivatalos nevén az adott cigányközösség nem is ismerte az állami tisztviselő által keresett embert. Ez pedig részben abban gyökerezett, hogy gyakorta a tisztviselők „adtak nevet” egy-egy cigányembernek, legalábbis az összeírásban, egyszerűen azért, hogy ne maradjon kitöltetlen a megfelelő rovat.

A rendelkezések folytonosan gyarapodó száma, a sorra készülő összeírások, röviden: a téma kiemelt fontossága miatt a még édesanyjánál, Mária Teréziánál is abszolutisztikusabb módszereket követő II. József (1780–1790) regnálása idején mindinkább aktuálisra vált a Helytartótanácsban belül egy olyan önálló osztály létrehozása, amelynek kifejezetten és kizárólag a romákkal kapcsolatos ügyintézés a feladata. Ez a szándék tökéletesen kifejezte a királynak azt a határozott törekvését, amely a vándorló cigányság letelepedését még inkább szorgalmazta. II. József — akinek uralkodó hitvallása a „Mindent a népért, semmit a nép által” alapelve volt — tehát meg is tette azokat a határozott intézkedéseket, amelyek elképzelései szerint fokozottan elősegíthették a cigányság lete-

lepedését, annak első lépéseként, hogy a lehetőségek végső határáig integrálják őket a többségi társadalomba.

Ezzel egybeesve, így, ilyen körülmények között került sor arra 1783-ban, amikor — ahogy fentebb már említettük — az ügyosztályi rendszert bevezették a Helytartótanácsnál, hogy az ún. „cigányügy” szabályozására is külön osztályt állítsanak fel a hivatalon belül. Amint arról már esett szó, 1760-ban adta ki Mária Terézia magyar királynő az országban csavargó és kóborló cigányok szabályozására és letelepedésére vonatkozó első rendeletét, és ezt követően jelentek meg aztán évről-évre a vándorló cigányok letelepítését és állandó kóborlásuk megakadályozását, valamint az országba történő folyamatos bevándorlásuk elhárítását, a letelepülteknek a földművelésre és kézművességre való megtanítását szolgáló intézkedések. Ezek végrehajtása a Helytartótanács feladatai között szerepelt. Ezért az 1783-tól működő *Departamentum Zingarorum* — magyarul: Cigányügyi osztály — irataihoz hozzácsatolták a cigányok szabályozására vonatkozó iratokat az ügyosztály felállítást megelőző időkből is egészen 1775-ig visszamenően. A kutatók tehát az 1775–1783 között a Helytartótanács más osztályain keletkezett iratokat is a *Departamentum Zingarorum* irategyüttesében találhatják meg a Magyar Országos Levéltárban.

Feltétlenül említést érdemel, hogy 1767-ben adták ki a cigányok évenkénti összeírásáról szóló rendeletet. A Helytartótanácsnál először a gazdasági bizottságban tárgyalták a cigányügyeket, de valamivel később, konkrétan 1769-től, az előadói ügyintézés kezdetétől már csak a fontosabbnak számító ügyek kerültek ez elé a bizottság elé, míg végül aztán 1777-től már teljes egészében az előadói rendszer alapján folyt a hivatali ügyintézés.

Az 1783-ban felállított új ügyosztály munkájának legjelentősebb részét a cigányok összeírásainak folyamatos ellenőrzése alkotta. A törvényhatóságok (vármegyék stb.) által elkészített cigányösszeírásokat a *Departamentum Zingarorum* hivatalnokai rendre felülvizsgálták, és hiányosságok esetén azonnal utasították az illetékes törvényhatóságot a mulasztások sürgős pótlására. Ezek az összeírások — amelyek a romák múltjának kiemelkedően fontos forráscsoportját alkotják — családonként tüntették fel a következő adatokat: gyermekek száma, foglalkozás, járnak-e iskolába, hány cigánynak van háza, vagy csak kunyhója, telke, hány él közülük iparból, muzsikálásból és koldulásból, hányan viselnek az ország lakosságához hasonló ruhát, hányan kereskednek lovakkal, hányan esznek döghúst(!!!) és végül hogy hányan fizetnek hadiadót.

A feudális Magyarországon még országos szinten is a legkülönbözőbb céllal készült összeírások maradtak fent, nem meglepő hát, hogy a cigányokra vonatkozó összeírt adatok egészen sajátos képet mutatnak. Ez részben jelzi az államhatalom hozzájuk való viszonyát, ugyanakkor azonban azt is, hogy a cigányság sajátos színfoltot képviselő kultúrája, manapság divatos szóval élve: mássága ismert és tudott volt a Helytartótanács hivatalnokai részéről éppúgy, mint az összeírásokat elkészítő törvényhatóságok részéről.

A már hiánytalanul bizonyuló törvényhatósági összeírásokból a számvevőség készítette el az évi országos összesítéseket, amelyek alapján a Helytartótanács áttekinthető képet nyerhetett arról, milyen mértéken haladt előre adott esztendőben a cigányok letelepítése.

Ugyancsak a *Departamentum Zingarorum* gondoskodott a cigányok kóborlását, valamint külföldről Magyarországra való bejövetelét megakadályozó intézkedések meghozataláról, továbbá azok eredményes gyakorlati végrehajtásáról is.

A fennmaradt iratok alapján az is kiderül, hogy igen gyakori volt a már letelepült cigányok, kézművesek vagy földművelők panasza a „régii” lakosok különféle zaklatásai miatt; ezek az esetek világosan jelzik az egymás mellett élő kultúrák közötti súrlódásokat, egymás meg nem értésének sajnálatos eseteit. Az ilyen esetekben a *Depratamentum Zingarorum* intézkedett a panaszok orvoslása ügyében. Ennek ténye arra az igencsak fontos tényre mutat rá, hogy az államhatalom egy-egy adott esetben — szemben a közhi-edelemben meggyökeresedett nézetekkel — nem csupán elnyomó intézményként, de adott helyzetben védelmezőként is fellépett a romákkal kapcsolatosan.

Az osztály működésével végső soron azonban nem lehetett maradéktalanul elégedett az uralkodó, vagy pedig úgy ítélhette meg néhány év tapasztalata alapján, hogy az elvégzendő feladatokhoz mégsem szükséges önálló ügyosztály fenntartására. Ez lehetett az oka annak, hogy alig néhány évvel később, 1786-ban a cigányügyi osztály működését megszüntették és a cigányok szabályozásával kapcsolatos feladatokat — a korábbi bevett gyakorlatnak megfelelően — ismét a Helytartótanács különböző ügyosztályai vették át.

A már letelepült cigányok ügyeivel ezt követően elsősorban az Úrbéri ügyosztály foglalkozott, az összeírások ellenőrzése először a *Departamentum politicum comitatum*, majd pedig a *Departamentum publico-politicum* hatáskörébe került át.

Ami magát az iratanyagot illeti, a *Departamentum Zingarorum* C 56 jelzetű, 1775–1785 között keletkezett iratanyaga 5,4 iratfolyóméternyi mennyiséget tesz ki, de újólág hangoztatni kell, hogy az 1775–1783 közötti iratok nem magán az ügyosztályon keletkeztek, hanem későbbi rendezés során kerültek át az önálló osztály irategyüttesébe, amely összességében az alábbiakból tevődik össze:

Az ügyosztály 1783–1785 között keletkezett tanácsulési jegyzőkönyvei (*Protocolla*) két kötetet tesznek ki.

Az *Acta secundum referentes* sorozatban az osztály felállítása előtti, máshonnan átsorolt iratokat találhatja meg a kutató: itt 32 csomó iratanyag lelhető fel. Az 1775-től kezdődően az ügyosztály anyagához sorolt iratok eredetileg az *Acta miscellanea* Fasc. 5., no 36. jelzete alatt, illetve az *Acta secundum referentes* sorozatban voltak. Az áthelyezést vélhetően ügyviteli szempontok indokolták. Ezek az iratok az előadók, ezen belül évek, numerusok és futó sorszámok szerint lettek elhelyezve, (pl.: Balogh 1781. No. 7., 131.). Az ügyosztály felállítását megelőző időből származó iratokhoz 1775–1783-ig a *Manuale* című központi segédkönyvek használhatók. Az 1784. és 1785. évi iratok lajstromkönyvei és mutatói a *Regestrum* c. központi lajstromkönyv 108., illetve 128. raktári számú kötetében található meg.

Az 1780–1783 közötti időszakból cigányügyi iratok találhatóak még az *Acta secundum referentes* állagban Bacsák János (1780–1782) és Mednyánszky János báró (1783) tanácsosok nevei alatt is. Bacsák János főként gazdasági ügyeket intézett (utak, hidak, töltések építése, javítása; vámok, vásárpénz; erdővédelem, fairtás, sáskairtás; posztógyártás stb.), ezenkívül azonban a protestánsok vallásgyakorlatával kapcsolatos ügyeket (pl. templomépítés), különböző panaszokat (erőszakos katonafogás, birtokelvétele stb.). Ami azonban számunkra e helyt fontos, az az, hogy 1781–1782-ben — tehát épp a Cigányügyi osztály felállítása előtti években — ő intézte a cigányok szabályozásának ügyét is. Mednyánszky János báró a folyószabályozási, hajózási ügyekkel, a keres-

kedelmi ügyekkel (kül- és belkereskedelem, vásárpénz, kereskedők panaszai, engedélykéresei), az iparügyekkel (kimutatások gyárakról, iparosokról, legényekről és tanoncok-ról, bérszabályozás) és nemességvizsgálati ügyekkel foglalkozott, de — sajátos párosítás! — 1783-ban ezeken kívül még a cigányok és a szerencsejátékok ügyei is hozzá tartoztak.

Az osztály működése során keletkezett iratok az *Acta departamenti Zingarorum* sorozat 14 csomójában találhatóak meg. A kutatást segédkönyvek könnyítik meg: az 1760–1785 közötti szabályrendeletek kivonatos gyűjteménye (*Collectio normalium resolutionum regiarum in negotio Zingarorum ab anno 1760 usque 1785*) két kötetet tesz ki. Itt kell említést tenni arról is, — mint azt már korábban ugyancsak szóba hoztuk —, hogy a Magyar Országos Levéltár mikrofilmtárában vannak felvételek helytartótanácsi anyagról is. Ez a *Departamentum Zingarorumot* érintően összesen 47 mikrofilmfelvételt takar, amelyek két segédlet — *Elenchus normalium actorum (1783–1848)*, illetve a fentebb már említett *Elenchus normalium resolutionum regiarum in negotio Zingarorum (1760–1785)* anyagáról készültek. Ezek közül az első értelemszerűen nem csak a cigányügyi osztály anyagára vonatkozó segédlet, hanem részben az is megtalálható benne.

Az iratok kutathatóságával kapcsolatosan mindenképp említést kíván, hogy a korabeli hivatali/államigazgatási rendszer, ezen belül a Helytartótanács felépítése, valamint a német és latin nyelv legalábbis alapfokú ismerete nélkül a források használata meglehetősen nehézségekkel jár.

Végezetül újólag hangsúlyozni kell, hogy a romák múltjára vonatkozó iratok korántsem csupán a *Departamentum Zingarorum* dokumentumaiból állnak a Magyar Országos Levéltárban. A teljesség igénye nélkül, csupán mindegy mintaként néhány konkrét példával élve szeretnénk ezek bőséges voltát megvilágítani. Az Erdélyi kancellária regisztratúrájának irataiban, azon belül pedig az irattári hivatalt érintő iratok és iratjegyzékek között található egy 1805-ben datált jegyzék az aranymosó cigányokról. Az időben előrehaladva pedig igencsak fontos felhívni a figyelmet arra, hogy ugyancsak a Magyar Országos Levéltárban kutatható a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének 0,48 iratfolyómétert kitevő, 1956–1961 között keletkezett iratanyaga. Ami pedig a mikrofilmfelvételeket illeti, néhány onnan hozott példa is kellő erővel világítja meg a források gazdagságát. A Tolna Megyei Önkormányzat Levéltárának iratai közül mikrofilmfelvételen kutatható a Magyar Országos Levéltárban Tolna vármegye nemesi közgyűlésének iratai között az 1768–1837 közötti összes megyei cigányösszeírás, de pl. a Vas Megyei Levéltár dokumentumairól készült felvételek révén ugyancsak mikrofilmen tanulmányozhatóak ennek a megyének az 1781–1786 közötti cigányösszeírásai.